

Токторова Р.А.

ТАЛАС ӨРӨӨНҮН КУРЧАП ТУРГАН ТОО КЫРКАЛАРЫНЫН ЖАПЫЗ ТОО-АДЫР ЗОНАСЫНЫН ЛАНДШАФТТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ РЕКРЕАЦИЯДА ПАЙДАЛАНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Токторова Р.А.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛАНДШАФТТОВ ДОЛИНЫ НИЗКИХ ГОРНЫХ ХРЕБТОВ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ГОРНО-РЕКРЕАЦИОННОЙ ЗОНЕ И ИХ НА СКЛОНЕ

УДК: 551-4 (575.2)

Бул макалада Талас өрөөнүнүн жапыз тоо-адыр бийиктик зонасынын ландшафтарынын таралуу өзгөчөлүктөрү каралган. Ландшафттарына жалпы мүнөздөмө менен бирге рекреациялык баа берилген.

В этой статье рассматриваются особенности распространения ландшафтов низкогорно-адырной зоны хребтов обрамляющих Таласскую долину. Так же дается обшая характеристика и рекреационная оценка ландшафтам.

Жапыз тоо-адырлардын талаа, шалбаалуу талаа ландшафттары деңиз деңгээлинен 1200-2200 м абсолюттук бийиктиктерде таралып, Талас жана Кыргыз Ала-Тоолорунун капталдарынын төмөнкү бөлүктөрүнө, алардын тармактарына, өрөөндү экиге бөлүп, анын ортонку бөлүгүндө жайгашкан Карачы-Тоо, Кызыл-Адыр, Ак-Таш, Эчкилүү-Тоо, Кара-Жылга, Орто-Тоо калдык тоолоруна мүнөздүү.

Талас Ала-Тоосунун өрөөндү караган этектеринде чыгыштан Чычырканак суусунан батышта Күркүрөө суусуна чейин деңиз деңгээлинен бийиктиги 1000 мден 2100 мге жеткен, беттери ар кандай тереңдикте тилмеленген адырлар жайгашкан. Адырлар негизинен неогендин кумдук конгломерат борпоң чопо тектеринен түзүлгөн. Адырлардын үстүңкү бети салыштырмалуу тегиз келип, агын суулардын нуктары менен 200-500 м тереңдикке чейин тилмеленип, капчыгайлуу.

Жайы жылуу, кышы мелүүн суук. Жаан-чачын өрөөнгө салыштырмалуу бир аз көбүрөөк жаап, анын өлчөмү батышта 300, чыгышта 450 ммге чейин жетет. Мындай климаттык шарттар балдардын ден-соолугун чыңдоочу санаторий, астма ж.б. оорулар менен жабыркаган адамдарды дарылоочу жыл бою иштеген жайларды уюштурууга мүмкүндүк берет. Бирок бул жерде селдин пайда болушу, кышында туруктуу жаткан кар катмарынын жукалыгы рекреациянын тармактарын уюштурууга терс таасирин тийгизет.

Мындай климаттык шарттардын натыйжасында тоонун ачык жана коңур топурактары таралган. Дан өсүмдүк-шыбактуу кургак, майда дүңчөлүү, кызыл от-бетегелүү талаалар басымдуулук кылат. Айрыкча,

талаа өсүмдүктөрү жай мезгилинде кооз кызыл-тазыл түскө боөлүп, эң кооз. Күркүрөө, Беш-Таш, Үрмарал сууларынын капчыгайларында эс алууну, таанып-билүү туризмин уюштурса болот. Тоо этегидеги адырлардын геоморфологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, каптадары бир аз жана орто тилмеленген, тик капталдуу өтө тилмеленген «куу жерлери» кеңири таралган талаа ландшафттарынын типчелерин бөлүүгө болот.

Тоо этектериндеги адырлардын талаа ландшафттары айыл чарбасында жазгы жана күзгү жайыт катары кеңири пайдаланылып, түшүмдүүлүгү гектарына 8-10 ц болот. Тоонун талаа ландшафттары башка типтерге салыштырмалуу адамдын таасирине көбүрөөк дуушар болгон. Акыркы жылдары бул аймактардын басымдуу бөлүгү жыл боюу жайыт катары пайдаланып, ландшафттардын экологиялык абалы жылдан жылга начарлоодо. Талааларда бадалдардын, тоютка жараксыз өсүмдүктөрдүн үлүшү өсүүдө. Ал эми адырлардын жайпак беттерине негизинен кайрак жерлер жайгашып, дан өсүмдүктөрү өстүрүлүп, кээ бир жерлери чабынды катары кеңири пайдаланылат.

Бул аймактын геологиялык жана геоморфологиялык түзүлүшү жактан ар түрдүү келип, релнефинин түзүлүшүнө негизинен эрозиялык- денудациялык процесстердин тийгизген таасири зор. Алардын үстүңкү беттери балык жон тартып, ар кандай жазылыктагы суу өрөөндөрү менен 100 мден 500 м тереңдикке чейин тилмеленген. Бул тоолордун арасында колоттор, жайык келген чакан өрөөндөр кездешет. Жапыз тоолуу аймакта кембрийден баштап төртүнчүлүк мезгилдин тоо тектерине чейин кезигет.

Кызыл-Адыр, Карачы-Тоо, Ак-Таш сыяктуу калдык жапыз тоолордун түндүк капталдары кургак талаа, талаа ландшафттары менен капталып, талкаланууга көп учураган эмес, ал эми түштүк, күнгөй капталдарынын өсүмдүгү сейрек. Ошол себептен үбөлөнүүгө өтө дуушарланып, түпкү тектер күбүнчө жер бетине чыгып жатат.

Эчкилүү-Тоо Талас өрөөнүнүн түндүк-батышында кеңдик боюнча созулуп жатат. Ал негизинен кембрийге чейинки мезгилде пайда

болгон сланец, кумдук тоо тектеринен түзүлүп, түштүк-чыгышында неогендик түрдүү тектер менен капталган. Түштүк-чыгышы жыш тилмеленген. Ал эми Беш-Таш жана Карагаин сууларынын алаптарындагы жапыз тоолуу бөлүгү кембрийдин акиташ тегинен түзүлгөндүктөн карсттык релнефтин формалары кеңири таралган. Ал жерде 30дан ашык үнкүрдү кезиктирсе болот.

Жапыз тоолуу аймактын релнефинин ар түрдүү болушу, карст үнкүрлөрүнүн таралышы спелеология таанып-билүү, жөө туризмдерин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Ал эми ыңгайлуу салыштырмалуу жазы жана тегиз жерлердин таралышы инженердик курулуш иштерин жүргүзүүгө ыңгайлуу. Жаз мезгилинде рекреацияны уюштурууда сел процесстерин эске алуу зарыл.

Жапыз тоо-адырлуу аймактын ландшафттарынын термиялык шарттары рекреациянын тармактарын өнүктүрүү үчүн эң ыңгайлуу. Июлдун орточо температурасы бийиктикте өзгөрүшүнө байланыштуу 18⁰Сден 14,2⁰Сге чейин, январдыкы – 6,1⁰Сден –7,7⁰Сге чейин өзгөрөт, көп жылдык орточо температурасы 3,9⁰Сди түзөт. Комфорттуу мезгил 110-120 күнгө чейин созулат. Ультрафиолет нурлары дээрлик жыл бою жетиштүү.

Деңиз деңгээлинен 2100 м бийиктикте жайгашкан Ак-Таш (2100 м) метеостанция-сынын маалыматтары боюнча жылуу мезгилдин узактыгы 233, температурасы 10⁰С жогору болгон убакыттын узактыгы 107, ал эми 15⁰Сден жогору болгон мезгил 4 күндөн ашпайт. Айлык орточо температуранын минимуму-му жай айларында 5,9⁰Сди, максимуму 21,4⁰Сди, ал эми абсолюттук минимум температурасы –32,1⁰Сди түзөт. Абанын суткалык орточо амплитудасы кыш айларында 11,1⁰С, жайында 15,9⁰С. Жаан-чачындын 71,3% жылдын жылуу мезгилине туура келет (IV-X), анын негизги бөлүгү апрел–июн айларында жаайт. Кардын орточо көп жылдык калыңдыгы Сары Үнкүрдө 4 см, Ак-Ташта 16 см, башкача айтканда батыштан чыгышты көздөй анын калыңдыгы өсөт. Туруктуу кар кармары жапыз тоолордо ноябрдын аягы–декабрдын башында түзүлүп, батышта февралдын башында, чыгышта марттын башында бузулат. Туруктуу кар каптап жаткан убакыттын узактыгы батышта 68, чыгышта 102 күн. Кар катмарынын жукалыгы чана жана лыжа тебүүнү бардык жерде уюштурууга мүмкүндүк бербейт, өрөөндүн чыгышында гана мындай мүмкүнчүлүктөр түзүлөт.

Кургак талаа өсүмдүктөрүнүн алкагында тоонун ачык коңур топурагы деңиз деңгээлинен 1400 – 1700 м бийиктиктерде таралып, кум-чополуу шагыл, кум жана чоң таштардын цементтешип биригип калуусунан пайда болгон тоо тектердин үстүндө пайда болот. Механикалык составы орто кумай чополуу. Гумустуулугу 2,5–4%. Топурак эритиндиле-ринин реакциясы жегичтүү (рН-8,2–8,7).

Жапыз тоолордун жогорку бөлүгүндө бетеге, ак кылкан, шырал-жындуу жана ар кыл чөп-бетегелүү

талаалар деңиз деңгээлинен 1800–2100 (2200) м абсолюттук бийиктиктерде таралып, анда тоонун кара коңур топурагы таралган. Топурактын үстүңкү бети толук дүңчөлүү өсүмдүк менен капталган. Гумус горизонтунун структурасы тоголок бүртүкчөлүү. Өткөөл горизонтунуку кесек тоголок, бүртүкчөлүү. Гумустуулугу 4-6%. Механикалык составы чаңдуу-орточо кумдук-чополуу. Реакциясы жегичтүү (рН-8,2 – 8,5).

Талас өрөөнүнүн жана аны курчап турган тоо кыркаларынын климаты кургакчылыраак болгондуктан талаа өсүмдүктөрү кеңири таралган. 1400–1800 м абсолюттук бийиктиктерде Кыргыз Ала-Тоосунун түштүк капталында кургак талаа өсүмдүктөрү басымдуулук кылат. Жердин бетинин 25-40%ти өсүмдүктөр менен капталган. Тоо беттеринин басымдуу бөлүгү шагыл таштуу.

Өсүмдүктөрүнүн негизин бетеге, ак кылкан жана шыбак түзөт. Бул өсүмдүктөрдөн башка Фергана сүттүү чөбү, түркстан ыраңы, кызыл от, көкөмерен кеңири тараган. Таштуу беттерде ит мурун, табылгы, теңир тоо чиеси кездешет. Жаз мезгилинде эфемер, эфемероид өсүмдүк-төрү басымдуулук кылат. Кургак талаа негизинен жазгы, кеч күзгү жана кышкы жайыт катары пайдаланылат.

Ал эми тоонун батыш, түндүк, түндүк-батыш капталдарында 1800–2200 (2300) м бийиктиктерде ар кыл чөп-дан өсүмдүктүү талаа өсүмдүктөрү өсөт. Талаа ландшафттында кургак талаага салыштырмалуу өсүмдүктөрдүн түрдүк составы байыраак келет. Өрөөндүн батыш бөлүгүндө жантайынкы бөксө жана айдөш желерде батыш, түндүк-батыш, түндүк-чыгыш тоо капталдарында бетеге-шыбактуу талаа кеңири таралган. Коңурбаш, жылгам, бетеге, баштыкчалуу эбелек, кыргыз ак кылканы, төшөлмө жылтыркан басымдуулук кылып, Фергана сүттүү чөбү кээ бир жерлерде бийик өсүп, серейип турат, негизинен өсүмдүктөрү жапыз өсөт. Өсүмдүктөрдүн 40 түрү кезигет.

Ак-кылкан-бетегелүү талаалар бетеге-шыбактуу талаалардан жогору, 2000–2300 м бийиктиктерде жайгашкан. Өсүмдүк катмарында ак кылкан менен бирге бетеге да кеңири таралган. Бардык жерде коңур башты кездештирсе болот. Ар кыл чөптөрдөн–түлкү машак, каз таман, алтай астрасы, жылтыр гүл, эстрагон, көк баш, кой текей, жылкы текей кезигет. Ак кылкан бетегелүү талаалар түндүк, түндүк-батыш, түндүк-чыгыш багытындагы капталдарды ээлеп жатат.

Ак кылкан-бетегелүү талаада башка талаа ландшафттарына караганда жаан-чачын көбүрөөк жаап, жайы анча ысык болбойт. Жайыт катары кеңири пайдаланылат. Жаз мезгилинде тоонун талаа ландшафтты эң кооз. Анча чоң эмес аймактарда шалбаалуу талаа ландшафттары ири жончо-жалчалуу жана кырка жончо жалчалуу, бир аз жана орточо тилмеленген тоонун беттеринде таралган. Жагымдуу аба ырайы, ыңгайлуу релнефи жергиликтүү маанидеги эс алуучу жана дарылоочу жайларды

уюштурууга шарт түзөт. Эң ыңгайлуу шарттар Кенкол, Үрмарал, Күркүрөө, Кара-Буура өрөөндөрүнүн жапыз тоолуу аймактарына мүнөздүү. Июнь, июль айларында аталган ландшафтта талаа өсүмдүк-төрү жапжашыл түскө бөөлүп, өсүмдүктөр

гүлдөп эң кооз пейзажды пайда кылат. Климат-тык шарттар рекреанттардын ден-соолугунун чыңдалашына, айрым орууларды дарылоого таасирин тийгизет. Эс алуучулардын мындай шарттарга көнүшү тез өтөт.

Адабияттар:

1. Азыкова Э.К. Вопросы медицинской географии и курортной климатологии Киргизии (сборник статей). - Фрунзе.: Илим. 1975. -76 с.
2. Алиев З. Байгуттиев С.Б. Таласская долина (физико-географический очерк природы). - Бишкек.: 1995.- 69 с.
3. 3. Алымкулов А.А., Бирмухаметова Н.Г. Рекреационные возможности и прогнозы развития курортов Киргизии.- Фрунзе.: 1985.- 198 с.
4. Атышев К.А. География туризма Кыргызстана.- Бишкек.: 1996.- 151 с.
5. Байгуттиев С.Б. Современная изученность ландшафтов Киргизии и методы их познания. В кн.: Проблемы горного ландшафтоведения. - Фрунзе.: Илим. 1979.- 7-11 с.
6. 6. Бероев Б.М. Основные этапы формирования и особенности управления ТРС горного типа.- М.: 1986.- 180 с.
7. Гвоздецкий Н.А. Ландшафтное картирование и физико- географическое районирование горных областей. -М.: Изд. Моск. ун-та. 1972. - 235 с.
8. Географические проблемы организации отдыха и туризма -М.: Вып. 2. 1975. - 133 с.
9. Жумашев К. Рекреационный потенциал Северной Киргизии. Автореферат диссертационной работы на соискание ученой степени к.г.н. -Л.: 1990. - 16 с.